

Klostermann, Frankfurt am Main, 2018. – 586 S.

4. Schweitzer Albert. Kulturphilosophie. Bd. I: Verfall und Wiederaufbau der Kultur. Bd. II: Kultur und Ethik. – München: Beck, 1923. – 280 S.

Віктор Малахов (Нагарія, Ізраїль)

ФЕНОМЕН СОВІСТІ У МОРАЛЬНОМУ ДОСВІДІ ЛЮДИНИ: ДЕКІЛЬКА МІРКУВАНЬ

Спільним джерелом наступних, ніде правди діти, дещо розрізнених міркувань є переконання автора, що моральність людини являє собою безперечну реальність – що вона не просто існує як царина для якихось маніпуляційних вправ, а й насправді є. Своєю чергою, реальність, згідно з відомим дільтеевським її визначенням, це те, що здатне чинити опір: вона саме *така, яка є*, - і з цим доводиться рахуватися. Реальність – річ вперта, тож і мораль, оскільки вона являє собою різновид реального буття, теж річ уперта, не лише в розумінні категоричності вимог, що їх вона висуває перед людиною, але передусім за самим фактом своєї невідворотної присутності в людському бутті, людському досвіді. Ця впертість моралі як реального чинника людського досвіду і буття протистоїть різноманітним вигадкам, пліткам і міфам про неї. Як і в інших галузях реальності, стосовно вивчення моральної галузі перед нами постає завдання пробитися до суті справи, до того, що *насправді є*, – пробитися крізь лушпиння, яке його оточує: де є реальність, там здатна виникнути й потреба в її деміфологізації.

Цілком зрозуміло, що навколо людської совісті як певного реального феномена здавна сформувався простір своєрідної міфотворчості. Монументальний міф про Совість, так би мовити, з великої літери, совість невблаганну, непідкупну, всевикривальну як невід’ємну ознаку «справжньої» людини – певно, найшляхетніший з породжених у цьому просторі ідеальних витворів; людям мого покоління він знайомий зі шкільної лави, коли не з дитячих пелюшок. Але ж наскільки цей міф співзвучний реальності – впертій реальності морального буття людини? Сказано либонь: не сотвори кумира; певно, це стосується і совісті, хоч би як високо ми оцінювали її роль у моральному налаштуванні людської особистості.

Висловити свою думку з цього питання, як бачиться, нам дозволяють – окрім усього іншого – дані нашої власної інтроспекції, вмірковування «зсередини» в моральні очевидності власного буття. Хоча при цьому

неминуче натрапляємо на парадокс: як це, покладатися на примхливі суб'єктивні спостереження в полеміці з таким величним і шанованим міфом, міфом справді епохальної ваги?

Парадоксальність подібних спроб є, звичайно, цілком очевидною. Однак задаймо собі просте питання: чи не такою ж, по суті, парадоксальною справою переймалася вся славнозвісна європейська «філософія суб'єктивності», від Сократа до Канта, Гусерля та ін. – щоразу, певна річ, в особливому концептуально-методологічному опорядженні? Тож не будемо гаяти часу на чергове доведення релевантності описаного підходу – «зсередини» нашого самоусвідомлення – до досягнення самого по собі суто «внутрішнього» феномена совісті; в будь-якому разі, правомірність такого підходу впливає з принципової довіри людського суб'єкта до глибинних свідчень власного досвіду, довіри людей одне до одного і загалом з властивої людям стрижневої інтуїції, що спонукає їх сприймати всерйоз «внутрішній» аспект реальності як такої – аспект, у якому об'єктивне й суб'єктивне зливаються воедино.

Натомість завважимо, що свій власний досвід самоспостережень такого гатунку є, напевно, у кожного; цей досвід, зокрема, й надає нам можливість провадити, так би мовити, суб'єктивне тестування узвичаєних свідомісних зображень і концепцій совісті.

Що ж такий досвід здатен нам підказати?

На підході до цього питання – ще одна заувага. Прикро було б мені, скромному і не дуже впевненому в собі авторові даної спроби, опинитися мимохіть у становищі такого собі зухвальця: ось-о, мовляв, Сократ, Кант, Гайдегер та інші уславлені мислителі в своєму тлумаченні совісті помилялися, а я отут, такий хороший, відкриваю вам очі на її справжнє єство. Запевняю, що нічого подібного на думці в мене немає й близько. Єдине, чого я прагну – просунутися в розумінні совісті, бодай на якусь крихту, в бік реальності. Єдине, про що йдеться, – зорієнтованість міркування про совість на очевидності внутрішнього морального досвіду, досвіду звичайної людини надзвичайного і трагічного нашого часу – навіть якщо вони, ці очевидності, йдуть урозріз з загальноприйнятими уявленнями.

Аж тепер – декілька спостережень у зазначеному напрямі.

Феномен розщепленої совісті. У просторі узвичаєної риторики ми чуємо щоразу про несхибність, невідступність, неспростовність велінь совісті, що наче якийсь надміцний крицевий стрижень пронизує моральне існування людини. У цього поширеного уявлення є своє філософське підґрунтя – припущення, що за велінням совісті стоїть деяка зосереджена в собі, монолітна буттєва потуга, яка тисне на людську свідомість, спонукаючи нас до певних рішень і вчинків. І тисне, зрозуміла річ, у певному напрямі, тож для здійснення такого тиску, по суті, непотрібні й слова. Навіть якщо «голос совісті» сам по собі, як незрідка трапляється,

ніяких конкретних словесних вказівок нам не дає, сама оця векторна спрямованість тиску совісті дає вже достатню підказку, в якому напрямі шукати нам розв'язок наявної моральної колізії. Під цим кутом зору, совість постає як свого роду онтологічна підказка – і що тут можна заперечити? Загалом, окреслений погляд на совість видається мені цілком слушним; маю сказати, що й сам я, коли раніше доводилося міркувати про совість, розглядав її переважно саме з позицій визнання її наперед визначеної непохитної онтологічної векторності [див., напр.: 1, с. 129–134]. Повторюю: така собі невідступна і безпомильна онтологічна совість-підказка.

Проте нинішній досвід – виходжу з власного його сприйняття, однак підозрюю, що на сьогодні воно є доволі типовим – значно наближує до нас той аспект феномена, знаного нами як совість, у якому він постає вже не як підказка, хоча б і онтологічна, а радше як сигнал тривоги, сповіщення про злам, неузгодженість, відсутність розв'язку, безвихідь. Гадаю, багатьом нині знайоме тривожне відчуття моральної надломленості, розщепленості, яку не в змозі усунути жодне просте, хоча б навіть і «героїчне» рішення. Зважаючи на це, часто-густо, здається, доречніше було б вести мову вже не про «виклики» чи «заклики», а про справжнісінький *зо́йк совісті* – совісті, що спалахує як біль, болісне свідчення нашого внутрішнього розлому, нездатності звести, так би мовити, кінці з кінцями у власному моральному налаштуванні. Муки совісті стають ще більш нестерпними, коли обірвані, обламані, нез'єднанні й несумісні «кінці» й уламки наших моральних імпульсів і переконань безпосередньо стикаються, взаємно провокуючи, збуджуючи, подразнюючи одне одне, – починають, як-то кажуть, «іскрити». Знову ж таки, підозрюю, що таке відчуття знайоме сьогодні багатьом: один «кінець», один зболілий паросток твого сумління тягне тебе в один бік, другий – у зовсім інший, який уніщевлює, внеможливлує перший, – а йдеться ж про конфлікт, що й без того роздирає навпіл твоє життя, твій світ... Можна припустити, що чим більш чутливою в моральному відношенні є та чи та особистість, тим вищим для неї виявляється ризик наразитися на такі ость «іскристі» контакти, що загрожують психічним зривом, своєрідним «коротким замиканням» совісті. Погодимося, ситуація не рідкісна – але що ж нам у такій ситуації робити?

Добре, звичайно, якщо нам вдається цю нашу моральну розщепленість здолати, загоїти свою надламану совість, звести, зрештою, клятві її «кінці» й відновити порушену цілість свого душевного устрою. Ну а як ні? Адже в багатьох випадках подібне «гармонійне» розв'язання проблем розщепленої совісті виявляється не лише недосяжним, а й принципово неможливим – хоча б тому, що всі ми, за влучним зауваженням Е. Левінаса, в якомусь розумінні заручники одне одного, несемо непозбутній тягар відповідальності за обране і скоєне не нами. Вже з цієї однієї

поважної причини, імперативи нашої моральної поведінки, якщо сприймати їх по-дорослому, ніколи не можуть бути (як того бажалося Канту) бездоганно прямолінійними.

Отож, якщо вибитися до стану бажаної моральної цілісності не щастить – не варто принаймні, як на мене, зосліпу обрубувати вцілілі її рештки, відкидати одні її уламки заради інших. Бо своя частка правди – присутньої і незамінної людської правди – може відшукатися всюди. Варто, на мій погляд, перш за все ясно усвідомлювати всю складність, суперечливість, «нелінійність» свого морального покликання – віддавати їй собі в цьому звіт, і свідчити про це іншим. Після багатьох сумнівів і вагань для себе я, принаймні, склав таке життєве правило: не забувати про жодну з несумісних граней явленої тобі правди, вмірковуватися в кожную з них і свідчити про їхнє різноголосся. І сподіватися – чому б і ні? – що з опіків та рубців, випалених у твоїй свідомості іскристими контактами совісті, складеться зрештою, як з окремих літер, якесь *повідомлення*, якийсь придатний для розуміння текст...

Мистецтво як «утамування» совісті. Не менш поширеним, ніж уявлення про незаперечність і монолітну міць совісті, є й думка про її сутнісну ненаситність, непогамовність, засадничу викривальну її спрямованість. Совість, мовляв, тільки тим і переймається, що постійно гризе людину, не відпускає її, не дає заспокоїтися, втамуватися її духові тощо. Чиста совість – це, як здавна усім відомо, винахід диявола...

Що ж, заперечувати, знову ж таки, не стану. В цілому, з таким розумінням совісті складно не погодитися, хоча й прикро, відверто кажучи, думати, що правдива совість – це обов'язково совість нечиста, совість брудна. Проте з власного досвіду знаю – і певен, що такий досвід поділяє зі мною чимало інших людей, – що погляд на життя «у світлі совісті» (М. Цветаєва) часом приносить людині й своєрідні моменти втамування, вільного перепочинку, ба навіть своєрідної духовно-естетичної втіхи. Голос совісті і прерогатива вільного дихання, внутрішньої невимушеності людського суб'єкта не такі вже далекі одне від одного, як це може видатися з суто доктринальної точки зору. Переконливий приклад такого глибинного внутрішнього втамування, очищення й вивільнення душі саме у полі совісної напруги являє нам спілкування з мистецтвом, причому саме з мистецтвом справжнім, високим.

Пригадую такий випадок з власного життя. Десь на останніх курсах університету спіткала мене типова хвороба молодих людей – нещасливе кохання. Хлопець я був доволі самотній, вразливий, тож згадана хвороба набула у мене особливо важкої і тривалої форми прояву, що вкрай засмучувало моїх домашніх. Пам'ятаю, як шукав я розради там, де, так би мовити, прописано її шукати, – у веселих комедіях, детективах, всілякій «життєствердній» літературній класиці типу роланівського «Кола

Брюньйона»; все це, однак, анітрохи не допомагало – навпаки, роз'ятрювало душу і, зрештою, почало викликати відразу. Аж ось до рук моїх потрапив один з найважчих і найпохмуріших романів Уільяма Фолкнера “The Sound and the Fury” («Гомін і лють») – і почав я його читати, й відчув, попри весь відчай і лють, зображені в ньому, і всі складнощі фолкнерівського письма, наче якась цілюща сила вливається в мою зболілу душу, якась певність підхоплює моє життя на свої таємничі крила. Руч-об-руч із цим жаданим втамуванням – ні, просто як його глибинна основа – прийшло й пробудження совісті: ну чи можна так зневажати своїх близьких, люблячих тебе людей, змушувати їх страждати через якісь твої душевні негаразди...

Враження закарбувалося в пам'яті. Згодом воно не раз поверталось до мене – відчуття наснаги, що її породжує справжнє, безстрашне мистецтво, і в якій зливаються воєдино й доглибне втамування душі, й відкритість до моральних джерел існування людини, готовність відповідати перед совістю. В цьому зв'язку не можу не назвати ще принаймні один художній твір, який зіграв у моєму житті таку саму цілющу й водночас пробуджувальну роль – геніальну, на мій погляд, стрічку Андрія Тарковського «Андрій Рубльов».

Певен, повторюю, що подібний досвід у всьому його розмаїтті є спільним людським надбанням, – й запрошую шановного читача пригадати схожі моменти зі своїх власних переживань: кожному либонь вони знайомі. Загалом видається очевидним, що, очищуючи, за Аристотелем, людські пристрасті, мистецтво відіграє таку ж катарсичну роль і стосовно совісті. Внаслідок такого очищення в душі людини втамовується моральне сум'яття, і наша совість постає перед нами у своїй первинній, наново осягненій *чистоті* – а отже, й вимоги совісті ми осягаємо ясніше, виразніше, глибше.

Втім, чи не той самий ефект своєрідного *катарсису совісті* притаманний, хоча б у зародку, будь-яким процесам повноцінного нашого входження у смисловий простір справжньої гуманітарної культури? Чи не поширюється й на совість неодмінно властива останній *ре-креативна* функція – функція оновлення, «випрямлення» людського духу, зняття з нього тягара непотрібних надлишкових навантажень, що лише пригнічують його, заважають його вільному розвою? Адже таким тягарем безперечно є і тягар неадекватної, несфокусованої – і саме в цьому розумінні *нечистої* – совісті...

Імагінація совісті. Узвичаєно думати, що переважна морально-етична орієнтація здебільшого робить людську істоту сухою, черствою, нудною – тоді як розвиток імагінативних здатностей, буяння творчої фантазії, навпаки, передбачають естетично-гедоністичну налаштованість душі, доволі ризиковану саме з моральної точки зору: ох, мовляв, оці вже поети

й художники, вони ж мають мораль за ніщо, вони безсоромні й безсовісні!..

Що ж, своя частка правди є і в такому спостереженні: хто не в змозі пригадати яскраві приклади на підтвердження цієї нехитрої тези! Але врахуймо все ж, що свій імагінативний потенціал мають і людська мораль у справді глибокому її розумінні, і – можливо, передусім – людська совість. Саме тому можливе й *мистецтво совісті* – від Достоевського до Фолкнера, Бергмана, Тарковського...

Втім, справжнє мистецтво взагалі прикметне тим, що в душі кожної людини знаходиться щось, здатне відгукнутися на нього. Ось ви відчуваєте, що мимоволі зробили щось недобре своєму ближньому, завдали йому болю, заподіяли шкоди; вас починає допікати сумління. Чи можна уявити це відчуття без таких же мимовільних, неспровокованих свідомістю спроб, точніше кажучи, порухів вашого морального «Я», спрямованих на те, щоб якось уявити, унаочнити для себе наслідки вчиненого вами неподобства? Ви наче бачите очі ображеної вами людини, чуєте її сумовиті або гнівні докори; перед вами постають прикрі, а то й жахливі картини того, що має відбутися – *а що, коли вже відбулося?* – з вашим ближнім, і саме через вас...

Ні, зовсім не обов'язково, щоб ви при цьому в подробицях уявляли собі, скажімо, якісь каліцтва, пожежі, залізничні катастрофи. Зазвичай справа обмежується тим, що на денці вашої свідомості й вашого поточного самопочуття утворюється таке собі імагінативне тло, на якому наче іскри спалахують несподівані здогади, припущення, болісні образи, які ятрять душу... Вспадковуючи загальнолюдський потенціал уяви совісті, митець втілює його в художньо-образній структурі свого твору; таким чином, ця пекуча здатність знову надається нам, уже, так би мовити, в ушляхетненому вигляді – для нашої подальшої роботи над власним душевним досвідом.

Ніхто інший як автор славнозвісних «Квітів зла» Шарль Бодлер у своїх «Салонах» зауважував, що доброчесність без уяви – все одно, що доброчесність без милосердя. Якщо вдуматися, то й самий Кант міг би, здається, підписатися під такою думкою. Що таке категоричний імператив, що таке совість людини без дивовижної спроможності формувати певні чуттєві уявлення, творити певне чуттєве тло силою самої лише імагінативної енергетики, зосередженої в цих першофеноменах людської моральності? Чому здатні вони, наче та блискавиця, доглибно висвітлювати всю цілість людського буття, сповнювати собою весь обшир нашої присутності у світі?

Тож доводиться визнати: совість не тільки нашіптує нам певну лінію поведінки, не тільки докоряє нам або мовчазно тисне на нашу свідомість, не тільки болить нам або нас надихає, а ще й якимось загадковим чином імагінує наше життя, сплітає навколо нас мерехтливу мережу

квазіреальних образів, яка насичує моральний вимір нашого існування, сказати б, вживлює його в реальне буття.

Відтак ми здобуваємо, на мій погляд, достатні підстави для того, щоб говорити про імагінативну роботу совісті як про один з присутніх напрямів її впливу на внутрішній світ людини і викшталтування людської суб'єктивності.

Апеляція до совісті як спосіб самовиправдання. Нарешті, ще один аспект совісті – теж такий, що по-справжньому його відкриваєш лише з власного досвіду. Багатьом, напевно – особливо за нинішніх далеких від будь-якої людської нормальності часів – відомий стан, коли, зважившись на якийсь власний вчинок, якусь відповідальну позицію в житті і не знаходячи загальної підтримки навколо себе, ти питаєшся, зрештою, в своєї самотньої совісті: а чи правильно я чиню? Чи є обґрунтованим мій вибір?

Що стосується автора цих рядків – зізнаюся, що я, грішний, впродовж останніх років задавав це сакраментальне питання своїй потрісканій совісті вже, певно, разів із тисячу. І от, шановні мої сучасники, співвітчизники, друзі: слід нам мати на увазі, що в звичному нашому уявленні про цілковиту неупередженість і непідкупність людської совісті теж є, скажімо так, деяке перебільшення, деякий відблиск її міфологізації. На жаль, доводиться визнати: совість, коли вона замкнена в собі, здатна нам лестити, здатна тішити нашу гордість, тішити непомітно, - тож замість цілющого спротиву ми ризикуємо наразитися на підступне, зрадницьке її схвалення. Аж надто легко, надто очікувано часом почути від неї, твоєї «непідкупної» моральної провідниці: не переймайся, мовляв, думкою інших, ти сам свій вищий суд! Ти ж-бо знаєш, що правильно вчинив? Знаєш... Надто добре ти знаєш себе, тож і відшукаєш завжди, нехай навіть ціною важких з'ясувань, підставу, згідно з якою ти вочевидь вчинив правильно...

А от інші здатні тобі й заперечити. Причому заперечити несподівано, там, де й не ждеш, – їм же твоїх глибин не сягти, та й тобі стосовно підвалин їхньої оцінки, їхнього судження відомо не все.

Чи не через це, не через цю приховану від стороннього ока монологічність нашої совісті так запам'ятовуються, з такою силою лунають у людському сумлінні відомі перестороги стосовно того, що «совість без Бога є жах» і що немає для душі людської нічого страшнішого, нічого згубнішого, ніж «кров по совісті» (Ф.М. Достоевський)? Скільки ж лиходійств було вчинено і вчинюється в наші дні, скільки крові біло пролито, скільки безневинних людей постраждали заради отакої «диктатури совісті» в тому або іншому її прояві? Скільки неподобств, великих і зовсім малих, аж крихітних, як той мікроб, залюбки можемо ми собі списати під примирливим поглядом нашого всезнаючого «даймона», коли він просто втомився?

Тож недаремно, хоч би як втішала й виправдовувала нас наша совість – десь на далекому її обрії знову збиратимуться хмари, знову у всій своїй бентежній невизначеності визріватиме, пробиватиметься у свідомість питання: так що ж у твоєму житті не так? Що ти робиш і розумієш не так, як треба?

І совість прокидається знову...

*

*

*

Добре усвідомлюю, що ніякого цілісного окреслення феномена совісті викладені уривчасті мої спостереження не дають – навпаки, роблять його контури ще більш розмитими. Але ж і метою даних міркувань було інше – хоч трохи просунутися у розумінні совісті в бік реального морального досвіду нашого сучасника, досвіду, що раз у раз переплескується за межі будь-якої ідеальної реконструкції зазначеного феномена.

Наскільки це вдалося – судити читачеві.

Література

1. Малахов В. А. Етика: курс лекцій. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2014. – С. 129 – 134.

Георгій Панков (Харків)

СОВІСТЬ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ПОКЛИК У ХРИСТІЯНСЬКІЙ ПЕРСОНОЛОГІЇ

У даній статті робиться спроба осмислити совістологічне вчення християнства в екзистенційно-персоналістичному дискурсі. Аналогічна спроба робилася автором у статті «Совість як фактор трансцендування у православній думці», що опублікована в матеріалах XXXII-х Міжнародних людинознавчих філософських читань «Гуманізм. Людина. Совість» (частина перша). Названа стаття готувалася під значним ідейним впливом філософії К. Ясперса, в якій осмислення категорії трансцендування посідає одне із суттєвих місць. На відміну від попередньої публікації, ця стаття підготовлена під ідейним впливом на авторську думку філософії М. Гайдеггера, який в творі «Буття і час» осмислює значення совісті в екзистенційній аналітиці поклику.

Екзистенційно-персоналістична філософія дозволяє виводити християнський погляд на совість не з догматів, але в галузі внутрішніх духовних устремлінь, що конституують особистість у протилежність широко поширеному погляду на людину у вигляді об'єкту і суб'єкту суспільних відносин. Відповідно до справедливого зауваження В.